

ԾԱՌԵՐԸ

Լա՛վը չես, խեղճ ես, լավը չես, զավա՛կս, որդիս, առաջնեկս, իմ հույսս, իմ թանկս, լա՛վը չես, մեջդ վրեժ չկա: Քո պապ ու իմ հեր Իշխանը արնագույն պուճուր մի ձի ուներ, էնքան պուճուր, որ բանակ չէին տարել ասում է, չարությունից պայթում էր՝ որ մի ձի իրենից առաջ էր ընկնում: Հետո էր, թոքերը շխկշխկում էին, քթերից կրակ էր թռչում – իր պուճուր տեղով տրաքում էր չարությունից: Քո պապի պահած շունն էլ պիտի էդպես լիներ, նրա զավակն էլ ու չափարի բանջարն էլ ու պատի օձն էլ պիտի էդպես լինեին: Դու լավը չես: Ինչ իմացողի հարցնում եմ՝ գովում ու ծիծաղում է – իբր թե լավն ես, խղճով ես, և էդ ծիծաղն իմ սրտին դանակ է դառնում, զավակս, զավակս: Իմ հեր ու քո պապ Իշխանը խելոք բաներ ոչ ասում էր, ոչ էլ մտածելու ժամանակ ուներ, նա գործի մարդ էր, գետինը նրա ոտի տակ վառվում էր... բայց մի անգամ կիսաբերան ասել է ուսի վրայով իմ մերացվին հացի փող չարտելու պես, ու ես ասում եմ. մարդ չպիտի էնքան քաղցր լինի՝ որ կուլ տան, չպիտի էնքան դառը լինի՝ որ թքեն: Քեզ կուլ են տվել ու գովում են, զավակս, քեզ կուլ են տալիս: Ասում ես խիղճ, բայց խիղճը գիտե՞ս երբ է գեղեցիկ – երբ զազանի մեջ է: Քոնը խիղճ չի, խեղճություն է: Ամբողջ Վանքերը Իշխանից աստծու չափ շնորհակալ էր գիտե՞ս ինչի համար – բոլորին կարող էր վնաս տալ: Կարող էր: Նրա վտանգը ծովիանի՛, ծովիանի մման խաղում ու ցոլում էր Վանքերից Բորչալու ու Բորչալվից Ղազախ բոլորի վրա և ամեն թույլի կայծակ կդառնար ու կտրաքեր ուզածդ խեղճուկրակի գլխին: Բոլորի համար նրա լավությունն էն էր՝ որ չէր տրաքում, թե չէ ուրիշ լավություն ոչ ոքի համար նա չի արել: Լավություն բոլորին քո պապ ու իմ պատրոն Ավետիքն է արել: Ուրիշի համար՝ մեղու, պատվաստ, կացնի կոթ, ուրիշի համար՝ սել, ամուսնացած եղբոր փոխարեն՝ բանակ, եղբոր բանտարկված տղայի համար՝ կառավարչի մոտ կոռի – նա աստծու լավությունն էր ես ամբողջ գյուղին, և գիտե՞ս ինչ էր ասել նրա Գիքոր փոքր ախպերը. «Էդ ո՞նց է Սարգսի համար կոռի գնաց, ինձ համար ձեռուտոն էդպես կապվել է՝ մի սել չի սարքում» (մի կաղնի կտրելու իրավունքի

դիմաց անտառապահը Գլխորից մի եզանսել է ուզած եղել): Քո պապ ու իմ պատրոն Ավետիքի ճիշտ պատասխանը դա է, դու մի կարծիր, թե նրա վարքն ուրիշ պատասխան ունի: Շնորհակալություն ո՞վ էր ասում նրա ձիուն – ոչ մեկը: Բեռն իջեցնում ու քամակին ձեռաց ճիպտում էին – բեռը՝ իրենց, քրտնահոտը՝ տիրոջը – գնա՛: Խիղճ, խղճի վրա խիղճ, խղճի վրա խիղճ, ներսից խիղճ, դրսից խիղճ – դա խի՞ղճ է թե փալասե տիկնիկ, զավակս, զավակս, իմ հոգսս, իմ տանջանքս, իմ անհանգստությունս, իմ տառապանքս, իմ բեռս: Աղջիկ եք տեսնում՝ կանգնում նայում եք ու աչքներդ լցվում է, տղա եք տեսնում՝ բերաններդ բա՛ց նայում եք, հիվանդ գառան համար լաց եք լինում, սիրուն հորթի համար լաց եք լինում – ձեր փորում տղամարդու սի՞րտ է թե սազը ձեռքն աշուղ: Քո պապ Ավետիքի քնա՛ծ, դանդա՛ղ, բա՛րի, էն էլ ես ինչ իմանամ բարի՞ թե վախկոտ չեղած մի պուտ արյունը եղ ո՞նց կարողացավ կտրել մերանի պես քո մեջ Իշխանի տված էն կատաղի վարար արյունը, անդադար, խաբեբա, շողմքոր, համարձակ, անքուն, վրիժառու, զնգուն-զվարթ-ավազակ առնաուտի արյունը քո մեջ եղ ո՞նց կտրվեց Ավետիքի քնած մի պուտ արյունից: Թե՞ էդքան դուրեկան է ծնկներն օջախին դեմ անել, ժպտալով մնջել ու հուսալ ու հավատալ, թե աշխարհը բարի է: Է՛ծը թուփ – գելը է՛ծ: Է՞ծն ես թե թուփը, գե՞լն ես թե է՛ծը , ո՞րն ես: Կա՛մ – կա՛մ: Չե՛ մի. դուք սպասեք ձեր դրախտին՝ որ վանքի զանգերն իրիկվա մեջ զրնգան, իրիկվա մեջ վանքի աղբյուրը երգի, հոգնած իրիկվա միջով ձեզ բարձած բերեն, վերցնեն ձեր բեռը քրիստոսի իրիկվա մեջ և ուռչի՜ շնորհակալությունը բկների մեջ, խեղդի – «շնորհակալ եմ, ձի, Բորչալվից, է՛, մի ծմեռվա հաց բերիր երեխեքիս համար, պարտական եմք, ձի»:

ու նորի՛ց, ու նորից հիշողություն չեն ունենա, որովհետև վախենում են ծաղրին բռնեցքով ու զրկվելուն կտրելով պատասխանել... Ասում եք սեր, ասում եք սիրում ենք: Սիրում եք, քանի որ կծելու, կտրելու, զրկելու, ատելու տղամարդկություն չունեք – դուք վախենում եք ատելուց: Դուք ձեր սերը թաշկինակ եք անում, կապում աչքներիդ, որովհետև վախենում եք բաց աչքով նայել ու ատել – հանկարծ կտեսնեն, որ ատում եք ու կտան կսպանեն: Մի վախեցեք, մեռնելը դժվար է, ուզենաք է՝ չեք մեռնի, մի անգամ ձեր գլխի հետ թող իրենց բռնեցքն էլ ցավի – տեսնեն մյուս անգամ կխփե՞ն. տղամարդու պես մի անգամ կանգնեք՝ թող ձեզ զոռով ծալեն, դուք մի կտորվեք՝ ձեզ թող զոռով կտորեն – մյուս անգամ տեսնեն կկտորե՞ն, կծալե՞ն, կմոտենա՞ն: Պեժն աչքը կոխեիր՝ իմ հերը աչքը չէր ճալի: Իմ հերը կնայեր: Իմ հերը կնայեր, կտեսներ ու կպահեր աչքերի ետևում: Իմ հերը չէր մոռանում, իմ հերը մեծ պաշարի տեր էր: Ոսկու պես, ոսկու պես, իր պահած ոսկու պես մեկ աչքառ էր ելնում իմ հոր հիշողությունը, մեկ թաքցվում, բայց երբեք չէր կորչում, երբեք, մի բուռ մարմնի մի ծալքում պահված էր, տեղն եկավ՝ սրբած թրի նման դուրս էր քաշում իմ հերը իր հին հաշիվները: Ահա իմ հերը: Էն՝ քոնոնք, ահա իմ հերը – ո՞րն ես:

Իսկ որ մանր-անվնաս բաներ են պատմում իմ հոր գործերից, թե իբր... էդ նրա մեծ վտանգից է, էդ՝ քորում են, էդ՝ շոյում են, որ իրենց քացի չտա: Էդ՝ գոհ են, որ իրենցը չի գողացել, իրենցին չի սպանել, իրենց չի շանթել: Թե իբր թոկ է կապել, կատուն շարտել գորգին, վերևի հարկից գորգն էդպես է գողացել: Իբր թե՝ «երեխեք, երեխեք, էդ հավը բռնեցեք, ձեռիցս փախավ», և ուրիշի հավը ուրիշի դռնից ուրիշի երեխեքով բռնել է տվել, բերել տուն: Կովն էստեղ կորցրել է, էստեղ կով է կորցրել – Բորչալու, Վրաստան, ցորնագողի բկից է բռնել, թե «էս է կովս, կովս գտա»: Դրանք եղել են: Քիրմանի էդ խալին ախպորս տանն է, իսկ կովը մեր դռնից կորավ, քո առջևից՝ որովհետև Ավետիքի տեսակն ես, Իշխանի տեսակը չես: Գիրք էիր կարդում՝ կովը կորցրիր: «Նոր էստեղ էր»: «Նոր՝ ե՞րբ»: «Նոր»: «Նոր՝ առավո՞տը, ճաշի՞ն, երե՞կ» – որովհետև ժամանակը քեզ ու քո էստեղիկների համար գոյություն չունի, բացակա է: Ժամանակն իմ հեր Իշխանի համար էր

ստեղծված, ժամանակից նա էր փախչում՝ ոնց որ կատաղած շան առջևից փախչես, ժամանակը նրա ետևից չէր հասնում: Ձեռաց-ծեռաց, ձեռաց-ծեռաց, ծիծեռնակը ոնց է բուն ծեփում, ծու դնում, ձագ հանում, քնում մի աչքով մի րոպե բնից կախված – ձեռաց-ծեռաց, ձեռաց-ծեռաց, հովը զով դարձավ՝ շարված է ձագերի հետ չուի: Անդրանիկի բանակում էր, Անդրանիկը գնաց, բանակը նրա ետևից՝ «Անդրանիկ, Անդրանիկ», իսկ քո պապն արդեն նախիր էր քաշում Քոշաքարա Թովուզ, Թովուզա Քոշաքար ոչխար էր քաշում: Այո, սրանց նախիրը գողանում ծախում էր նրանց վրա, նրանց ոչխարը գողանում ծախում էր սրանց վրա: Անդրանիկյանները դեռ «Անդրանիկ, ախ Անդրանիկ», անդրանիկյաններին սկսեցին հավաքել, դաշաղությանն սկսեցին ջարդել, բայց քո պապն արդեն կոռպերատիվ էր մտել, կոռպերատիվում եզների հետ քար էր քաշում – անդրանիկյան ու մանավանդ դաշաղ ոչ եղել է, ոչ էլ լինելու է – կոռպերատիվական է, այտա: Մի եզը Քոշաքարա նախիրներից էր ետ գցել, մյուսը մեր հին եզն էր՝ ինձանից ու իմ ախպորից էլ առաջ, մեր Բեգլար պապի ժամանակվանից: Մի եզ էլ ինքն էր, եզների հետ հավասար քաշում էր կոռպերատիվի քարը սելով:

Իվան Արզումանովը ձեռք դրել էր նրա նիհար ուսին, պողպատե հայացքը դրել էր նրա ջղային ճակատին ու՝ Իշխան, քեզ դեռ չե՞ն կախել: Իմ հոր ունքերը ճակատին խաղացել էին: Իմ հերը բարձր չէր, կարճ էր, բայց նրա կարծությունն ո՞վ էր տեսնում: Իմ հերը ջիլ ու նիհար էր, բայց նրա փոքրությունն ո՞վ էր նկատում,– որտեղ լինում, որտեղ կանգնում էնտեղ իրենով լցնում էր իմ հերը: Կատաղած իմ հերն իրեն մի կերպ զսպում, իրեն տեղավորում է Արզումանովի ձեռի տակ, իսկ նա կախելու մասին է հարցնում: Իմ հերը թե՛ «ինչի, այտա, ես տանձի չի՞ր եմ»: Արզումանովը կարմրո՞ւն, ուռչում է. «կախել, Իշխան, կախաղան հանել»: Ջավակս, զավակս... քեզ և Անդրանիկի՝ համար կբռնեին, և կտային շո՞ւն կտային Քոշաքար նախրի ու Թովուզ ոչխարի մեջ, և Իվան Արզումանովը քեզ կկախեր: Դու կխփեիր Արզումանովի ձեռին, և Արզումանովը քեզ կկախեր: Ժողովուրդը ձենը կտրել, քարացել է: Քրտինքը պապիդ ճակատին դուրս է տվել: «Չէ, Վանյա, գործկոմն իմ մասին հատուկ որոշում է հա-

նել» – ու պապդ ձեռը ծոցագրպանն է տանում՝ իբր գործկոմն իրոք որոշում է հանել, բայց Վանյա Արզումանովը ուրիշ բան է ասում. «էդ՝ նագան ես հանո՞ւմ թե որոշումն ես ցույց տալիս»: «Չէ, այտա, բա ես Մոսկվայի դեմ նագան հանող ե՞մ – որոշումը», ու պապդ ծիծաղում է: «Գործկոմն ինձ պահելու հատուկ որոշում է հանել,– ծիծաղում է պապդ,– որ դպրոցականներին ցույց տան, թե Իվան Արզումանովի հեղափոխությունից առաջ ինչ տեսակ մարդիկ են եղել» – ու պապդ կախվում է Արզումանովի աչքերից, այսինքն թե՛ ինձանից ի՞նչ ես ուզում, թուրքը գալիս էր՝ անդրանիկյան էի, կոռպերատիվ է՝ արզումանովական եմ: Եվ Արզումանովն էդ նույն ուսը էդ նույն ձեռով թփթփացնում է ու որ փոշի է լինում՝ փոշու համար ծիծաղում է. «ոնց որ Թոգի բիձեն լինես» – ու ժողովուրդը ծիծաղում է, ու Թոգի բիձու Ասոն՝ խեղճ Ասքանազը ծիծաղում է: Սա էլ է ծիծաղում: Իմ հերը Թոգնանց դռան աղբի չափ մենակ ոսկի ուներ հորած, բայց Թոգու Ասոն էլ է ծիծաղում, քանի որ Իշխանի դեմ միտք ունի, հիմա մտածում է, թե Իշխանին արդեն կռացրին, գլխին խփելու ժամանակն է: Պողպատը դժվար է կոտրվում, բայց կոտրվում է, իսկ պղինձը կարողանում է ծռել ինքը իրեն ու չջարդվել: Դու քո հպարտ ուսը կհանեիր Արզումանովի ձեռի տակից, և ջահել տարիների պողպատե Արզումանովը քեզ կկախեր: Իսկ իմ հեր ու քո պապ Իշխանը՝ ոչ – կոռպերատիվի իր թոզոտ ուսը դեմ է անում՝ որ թփթփացնի՝ որ փոշի լինի՝ որ փոշտա անցնի: Իվան Արզումանովը ծիծաղում է – և ժողովուրդն է ծիծաղում ու ասում «Իշխանն ազատվեց»: Իվանն էնպես՝ լիաբերան-լիաթոք չի ծիծաղում – էնպես՝ կիսատ՝ կեսբերան՝ հի-հի՝ ոչ էն է ծիծաղ է, ոչ էն է սպանելու նշան: Իրենց կաղնեգույն աչքերով նա հանգիստ նայում էր, բայց որ աչքդ աչքին էր առնում՝ մահն, ասում է, թիկունքիդ տալիս էր: Իսկ քո ջղային պապն իրեն պահում է նրա ձեռի տակ ու ասում՝ «չէ, ես գործկոմի հատուկ որոշում ունեմ»: Իրա հոր ու հորեղբոր հասակի մարդուն Վանյա Արզումանովն ասում էր *մալադոյ չելավեկ*՝ երիտասարդ: *Պալաժի մաստոլ տվոյ դակումենտ ի ուխադի, մալադոյ չելավեկ*: Ո՞ւր գնա, ո՞նց գնա, ասում է գնա կախվելու, զավակս, զավակս: Իսկ քո պապը կանգնած է ուսը նրա ձեռի տակ, սառը քրտինքը ճակատին

դուրս է տվել և ուզում է կատակով անցկացնի, «գործկոմը հատուկ որոշում», մա էլ թե՝ «մագա՞ն ես հանում»:

Իմ մերացումն ասում է հետո եկավ տուն, դուռը փակեց ու մորթած անասունի պես իրեն գետնով տվեց: Ես չեմ տեսել, ժողովուրդն էդ չի տեսել, ժողովուրդը մենակ՝ «ես տանձի չիր ե՞մ, այտա» կամ «գործկոմը որոշել է ինձ էն եզան պես մի քիչ բանեցնի կոոպերատիվի համար, նոր մորթի» կամ գորգի կատուն կամ ուրիշի հավը, կովը, հազար ու մի բան, և դա եղել է, դրանք եղել են, բայց դե եսի՞մ եղել են թե չեն եղել... իսկ որ Վանքերի-Ակների-Հախապատա ժողովրդի դեմ տվեց շուռ տվեց էն սարի նման մարդուն՝ էդ արդեն ոչ մեկը չի տեսել ու ոչ ոք չի լսել: Մենակ՝ ուրիշի հավը: Ամբողջ Մանացը հավաքված հրապարակ կապած է եղել, գիտե՞ք, ու իր գող կոնատակը պարապ՝ Իշխանն անցնելիս է եղել ժողովրդի հրապարակով, ու շատ տխուր է եղել իր պարապ կոնատակի համար, ու հավն էլ ժողովրդի էդ հրապարակում է եղել, ու էդ բերանբացների հրապարակում ասել է «երեխեք, երեխեք, հավը»: Իմ մերացումն ասում է եկավ տուն ու իրեն գետնով տվեց մորթած անասունի պես՝ որ չի բղավում, որովհետև կոկորդը կտրած ու խռչակը հանած է, բայց քացի-քացի է անում, քացի-քացի է անում՝ քանի որ վիզը կտրած չէ, քացի-քացի է անում, քացի-քացի է անում:

Վանյա Արզումանովն ինչու է եկե՞լ – եկել է ղաչաղության գործով: Եկել գործը վերջացրել է, մի երկու օրով պտտվում է գյուղում-քաղաքում: Նայիր, մարդու սիրտ է պատռում աստծու կողմնապահ խտրականությունը – թե ինչո՞ւ է մեկին օձի հանկարծական խելք տալիս, մյուսին ստեղծում էդպես ծառի պես անշնորհք-անշարժ: Միլպետին լուր է հասնում, թե թուրքի ղաչաղը Քոչաքարա սարում է: Միլպետը միլիցիան զինավորում, գալիս իր խելքով լավ թվանք-բռնողներին էլ ես գյուղերից է հավաքում, զորք կապած դուրս են գալիս Քոչաքար: Թուրքի ղաչաղը Քոչաքար է: Հեռադիտակով նայում է միլպետը՝ բաց լանջ է, ղաչաղը ոչխարի մոտ չոբանի հետ հացի է: Բաց լանջ է – բաց լանջ է, միլիցիան բաց լանջին է – ղաչաղը ոչխարի մոտ բաց լանջին է, հացի վրայից նայում է սրանց ու փախչելու տեղ չու-նի: Շո՞գ, ոչխարը կիտվել է, գենքը հանած ղաչաղը հացի է:

Միլլաթտը հեռադիտակն իջեցնում է, հրացանն ուսից հանում ու նշան դնում դաչադի հացի մեջտեղը: Տղերքն ասում են մի կրակիր: Միլլաթտն ասում է էդ ինչո՞ւ չպիտի կրակեմ: Տղերքն ասում են չգիտենք, բայց մի կրակիր, վտանգավոր է: Միլլաթտն ասում է դե որ դուք չգիտեք, ես գիտեմ – էդ բաց լանջին էսքան հրացանի դիմաց մի երկու հոգին ո՞ւր է մտնելու: Տղերքն ասում են մի կրակիր: Միլլաթտը՝ տրափ, տրաքացնում ու գոռում է, թե հանձնվեք, էսքան հրացանի դիմաց ուր եք... իսկ դաչադն արդեն իրեն տվել է ոչխարին: Թուրքն իրեն տվել է ոչխարին ու ոչխարի միջից, ոչխարի միջից... էդ բաց լանջին էդ ծանրակոշիկ, էդ դանդաղամիտ, էդ խեղճ... Ասում էին դավաճանություն կա, հինգ տղեն անկարող է հիսուն մարդու... ու բողոք բողոքի ետևից, բողոք բողոքի ետևից Մոսկվա, Երևան, Թիֆլիս, Ռաստով՝ Արզումանովին, որովհետև, զավակս, զավակս, դու կասեիր գնդակը բա որ ոչխարին դիպչի ոչխարին մի վնաս տա, բա որ հորթին դիպչի ոտը ցավեցնի, բա որ չոբանի թիկունքը մտնեմ՝ գնդակը չոբանին դիպչի... Է՛, իսկ իմ հերը զարմանում էր թուրքի հանկարծական օձային էդ կտրուկ խելքի վրա:

Արզումանովը եկել պարզել է, և դավաճանություն չկա – կա բաց սար, ոչխարը թաքստոց չտեսնելու դանդաղություն, ոչխարը թաքստոց անելու թուրքի կտրիչ խելք: Էդ՝ թուրքը: Հիմա՝ Արզումանովը: Թե էդ երբ է եկել, հագուստը փոխած երբ է գնացել ազատ թուրքերենը բերանում խառնվել դաչադին՝ չգիտեն: Թե ինչքան է մնացել դաչադի մեջ, թե միասին ինչեր են արել... բայց մի գիշեր դաչադից ով ձեռը զենքին է գցել՝ կոտորել է, ով հանձնվել է՝ մաուզերի ռեխը տված բերել Մանացի բանտն է արել: Ու Մոսկվա գնալուց առաջ մի երկու օրով ման է գալիս հարազատ վայրերում: Ձենը թույլ, ցածր ձեն է, ասում են թոքախտից է, բայց թոքախտ չի, ուղղակի՝ ձենը չի բարձրացնի: Ուրիշ մեկը լինե՞ր՝ կասեիր բան ես ասում բան ասա բան լսենք, բայց դա Արզումանովն է, լեզուն շարժում է, և քարանում են: Իմ հորը բան է ասում: Իմ հերը շատ լավ էլ լսում է, իմ հոր թիկունքը քրտնում է, բայց իմ հերը հարցնում է «ի՞նչ», և Արզումանովը նորից է ասում «կախել, Իշխան, կախադան հանել»:

– Դե բարձր ասա, տնաշեն, ժողովուրդը թող լսի ուրախանա:

Ասում ու ծիծաղում է, բայց սիրտը փորում տրաքել է: Իմ մերացումն ասում է քացի-քացի էր անում, քացի-քացի էր անում: Քո խորթ տատն ու իմ մերացումն խոսքի մեջ հիմար, բայց էապես շատ խելացի կին էր և մանավանդ՝ շատ խորամանկ: Ես որ իրեն չեմ սիրում՝ էդ չեմ սիրում, որովհետև ինձ զրկել է,– բայց կնոջը դրանով չպետք է չափես: Իմ մերացումն գնում փոխում է հրացանի տեղը. սյունի միջից հանում ու դնում է ախոռի տակ: Իմ հերն, ասում է, տնից դուրս եկավ, նայեց, չտեսավ ու իջավ: Քայլն, ասում է, լուռ էր, կարծես լուսնալույսի միջով էր շարժվում: Տան ու գոմի արանքի բակում կանգնեց, նայեց, ասում է, չտեսավ, ու քաշում էր, ասում է, քաշում էր գոմի մութ բերանը իմ հորը: Ձին, ասում է, դողաց ու տապ արավ ինքը իր մեջ: Իմ մերացումն քարացել ու մտածում է՝ տեսնես խոտ լցրի՞ վրան, ծածկեցի՞, տեսնես խոտ լցրի՞ վրան: Գոմից դուրս է գալիս իմ հերը, կանգնում գոմի ու տան արանքի բակում ու նայում է, բայց չի տեսնում: Յրացանը չի գտել: Ու իմ մերացումն մահ է տեսնում ու իմ մերացվի ականջները դժժում ու ցավում են: Քաշում էր, ասում է, քաշում էր գոմի դուռը իմ հորը: Իմ մերացումն էնտեղ մատները բերանն է առել ու հանգել, ձին էնտեղ տապ է արել ինքը իր մեջ, իմ հերը տան ու գոմի արանքի բակում է, իսկ հրացանը սյան մեջ չի, ախոռի տակ է դրած ու քաշում է, քաշում է իմ հորը՝ որ բակի լռության մեջ կանգնած է ու չի լսում ու չի տեսնում: Յամազասպն իմ հորը երազում էդպես էր տեսել: Յամազասպը եղբորը ուրիշ բան էր պատմել, բայց իմ հորը երազում հախպատեցին էդպես կանգնած էր տեսել: Իրենց մեռած հերը՝ ջաղացպանն իբր դուրս է գալիս լույս բացատ ծառի ստվերից ու իրեն քաշում դեպի ստվեր՝ թե արի հաց ուտենք, արի միասին ուտենք... ու ինքը գիտի, որ երազ է ու հերը մեռած է ու կախվում, քաշում է դեպի ստվեր, ու ինքը չի գնում, չի ուզում գնալ, նեղսրտում ու չի գնում, բայց ջաղացպանը քաշքշում է, ու մեր Իշխան հերը Յամազին հրում է՝ թե գնա, հերդ է, կանչում է, գնա: Իր հերը կախվել, ծանր քաշում է ստվեր, իսկ մեր հերը բոթբոթում է՝ թե գնա, լուռ ֆսֆսում ու հրում է: Յախպատեցին երազում իմ հորն ինչո՞ւ պիտի էդպես տեսներ: Իմ հերն ի՞նչ գործ ուներ ջաղացպանի հետ – ոչ մի, ջաղացպանին հո իմ հերը չէր սպանել՝ որ ջա-

ղացապանի հետ քաշեր նրան ստվեր, թե արի, արի: Պարզվել էր, չէ՞, որ ջաղացապանին Ռիցոնց տղերքն էին խեղդել, և ջաղացապանի Համազը Ռիցոնց Արշակին էր սպանել տվել Քոֆ թուրքերում – պարզվել, վերջացել գնացել էր: Հիմա նորից իմ հերը: Իմ հոր ու Հախապատի միջև, ճիշտ է, արյան մի տասը-տասնիինգ տարվա պատմություն կար, բայց դա մաքրված սրբված էր: Ոչ իմ հորաքույրն էր հիմա հիշում իր ամուսնուն, ոչ էլ իմ հերը՝ իր փեսային, չնայած ընկերներ էին եղել: Մեղքը լալով պարտքը տալով, բայց ամեն մեկն իր մեղքը լալով, ջաղացապան, մանավանդ որ դու անպարտ էիր և մեր փեսայի արյան պարտքը կառավարությունն ուրիշից էր առել, է՛, սիբիրներում, բայց դու քո անձնական գերեզմանից դուրս ես գալիս ու Համազասպիդ քաշում քո գերեզման և քեզ օգնական ես անում առնաուտ Իշխանին – լուռ ֆսֆսում ու լուռ քաշում են բացատի լույսից ջաղացապանի ստվեր: Սառը քրտինքի մեջ վեր է կենում Համազասպը ու եղբորը պատմում երազը էսպես, բայց պիտի որ իմ հորը նա տեսած լիներ տան ու գոմի արանքի մեր բակում – կարմիր ձիուկը մարել ու քրտնել է, չափարի մոտ կանգնած՝ իմ մերացուն ձեռները բերանն է առել, իսկ իմ հերը լուռ ուրուի պես կանգնած է բակում և պարզ տեսնում է ախոռի տակ թաքցված հրացանի տեսիլքը: Իմ հերն, ասում է, օրորվեց, և իմ մերացուն էդտեղ ծղրտում է: Ասում է, ինչպես լուսնահարն արթնանա՝ իմ հերն ուշքի եկավ: «Ի՞նչ է, ախչի,– ու կողքին կանգնած՝ իմ մերացվին նոր նկատեց:– Ես ձիուն ի՞նչ է եղել, ես ձին ինչո՞ւ է քրտնած»:

Ու էդտեղ խոսելով-ծիծաղելով, կատարները մի քիչ տաք՝ գալիս են Արզումանովները: Ուտից գլուխ բոլորը սև կաշվով կաշեվորված, խշխշում ու ճռճում են: Գալիս, անցնելիս կանգ են առնում մեր տան դեմ մեր բակի մոտ. Արզումանովը կանգ է առնում և Արզումանյանները նրա շուրջը կանգ են առնում, նրանց ետևից ու նրանցից քիչ հեռու՝ մեր ցեղի փեսան ու Արզումանովների ծաղրածուն, բոլորի ծաղրածուն... որտեղ միս են անում՝ շուրջը պտտվում է, որտեղ արաղ է շարժվում՝ էնտեղ կանգնած է, մոտիկ չէ, մի քիչ հեռու – մեր Վարդուհու մարդը՝ Ասքանազը՝ Ասոն: Վանյա Արզումանովը,– Հը, Իշխան,– ասում է,–

ասում ես գործկոմը հատուկ որոշում է հանել, որ տանձի չիր չե՞ս,— և Արզումանյանները ենպես՝ նրա պես՝ հի-հի՝ կիսաբերան ծիծաղում են, և մեր Վարդուհու Ասքանազը խեղճ-խեղճ ծիծաղում է: Ձեռքին հաց, ճիպոտը թևի տակ, հացը բկում՝ իմ հերն ասում է.— Կոոպերատիվի գործից եկել եմ, Վանյա, կոոպերատիվի գործին եմ գնում,— և Արզումանյանները ծիծաղում են, մեր Ասոն ծիծաղում է, ու իմ մերացուն աչքով-ունքով հասկացնում է Ասոյին, թե կտա կչորացնի, դո՞ւ ինչու ես ծիծաղում, տո խեղճ, և հասկացնում է իմ մերացուն Արզումանյանների շատից-քչից հասկացողին՝ Իվանին տանեն-գնան: Ո՛ւմ ես ասում:— Թե չէ կոոպերատիվն առանց քո քանդելու փուլ կգա,— ասում է Վանյա Արզումանովը, և Արզումանյանները ծիծաղում են: Հացը բկում՝ իմ հերն աչքերը շուռ է տալիս.— Հաց եմ ուտում, Վանյա:

Ես դա չեմ տեսել: Ես քո Նանարի հասակին աղջիկ էի ու մի դեյրայի մեջ կանգնած էի եզների առջև: Իմ մերացուն է պատմել, և իմ մերացուն ասում էր, որ ինքն ափսոսացել է հրացանի տեղը փոխելու համար: Սև կաշվի մեջ ոտից գլուխ կաշեվորված՝ նրանք ճռճալով-խշխշալով-ծիծաղելով տարել են նրան ուղարկելու գնաց-քով իր Մասկվա թե Ռաստով, և մզդակած բաճկոնի մեջ կուզ իմ հերը հաց ծամելով բակից դուրս է եկել, նրանց կաշվե թիկունքների ետևից թքե՞լ է հացը թե ճիպոտը թևի տակ ու գլուխը կախ իր քարին ու եզանն է եկել՝ ես ի՞նչ իմանամ, ինձ իմ մերացուն է պատմել, և իմ մերացուն հրացանը պահած լինելու համար շատ է ափսոսել:

Ճիպոտը ձեռիս՝ իմ հերն ինձ կանգնեցրել էր սելի դեմ, եզները խոտ էին ուտում, առաջները մի-մի բուռ խոտ էր գցած, ու տգե՛ղ աշուն էր: Ես քո Նանարի չափ աղջիկ էի, ձորով սիրո՛ւն գնացք էր գնում, ես գիտեի, որ Վանյա Արզումանովը եկել է ու մտածում էի, որ Վանյա Արզումանովն ինձ երանի՝ տաներ հեռու Մասկվա, նրա կինն ինձ մի անգամ տեսել ու սիրել էր՝ «ինչ լավ երեխա է, Վանյա, որք է», ու նրա կինը չբեր էր, երեխա չէին ունենում: Իմ տատն իր շալը փաթաթել է գլխիս, թևերիս տակով տարել ու մեջքիս վրա կապել է — ինձ եդ շալն է պահում: Միայն Իշխանն է կուրացել ու չի տեսնում, որ որք եմ, բորիկ եմ, ծնկներս եդ տգեղ աշնան մեջ բաց են: Բանում է, տեսնելու միջոց չունի: Ախպորս

աշկերտության է տվել հյուսնին, ինձ դրել է սելի դեմ ու բանում է, բարձում է, քար է հանում, կրում է – եզները նուֆահատե՛լ, սատկում են: Էդ հետո՝ բանտում տեսավ, որ բոբիկ են ու լաց եղավ. որ բանտ հաց էի տանում՝ բանտից տեսավ, որ ձյունների մեջ բոբիկ են ու լցվեց – այտա՛: Մինչև բանտ՝ մի երկու ոսկի ուներ, գոմից հանում ծառի տակ էր թաղում, այգուց հանում բուխարու ծակն էր կոխում:

Էդ ոսկին իրենը չի, չկա, Թովուզի ոչխարատիրոջն ու Քոշաքարա նախարատիրոջն է եղել ու է – իրենը մզգական մի բաճկոն է, երկու ձեռն ու մի հոտած բերան,– եկել է ու հայիոյում է ո՛նց է հայիոյում, աշխատում է ո՛նց է աշխատում, հայիոյում է ո՛նց է... Նա գեներալ է, նա Անդրանիկ է, ձիու վրա նա պիտի շրխկար Քոշաքարից Թովուզ ու Թովուզից Բորչալու – նրան խցկել են կոոպերատիվի բաճկոնի մեջ ու կոխել կոոպերատիվի քարի տակ,– բանում է ոնց է բանում, հայիոյում է ո՛նց է հայիոյում, ասում են հիմա կտրաքի: Նրա ազգուտակը, ողջուսատկածը խառնել է իրար ու հայիոյում ու բանում է: Քոնոնք՝ քո էստեղիները՝ քո հերը, քո պապը, քո հորեղբայրները չեն հայիոյում, բայց քոնոնք աշխարհից ինչ են հասկանում, որ ինչ հայիոյեն: Ծեծում են, զրկում են, մորթում են՝ եզն անմռունչ կանգնած է: Գոնե չարանան, գետնից գոնե մի քար զավթեն, գոնե հեռվից ուշունցի կապեն,– ո՛չ,– դե եթե ուզում են մորթես՝ մորթիր, դե եթե ուզում են կտրես՝ կտրիր – են ծառ են: Քոնոնք ծառ են:

Ալան-թալանի էդ տարվա մեջ, մերկ, ցուրտ էդ աշնան մեջ, երբ կարող ամեն մարդ, եթե մարդ է ու ծառ չի ու անասուն չի, պետք է կողոպտի ու ձմեռ մտնի ապահով, քո հորը տավարած են դրել տավարի մոտ, բայց ինքը տավարած չի, տասը-տասներկու տարեկան տղա չի – ծառ է: Ու ծառի պես էլ միայն նայում է,– ոչ հարձակվել, ոչ լացել, ոչ գոնե փախչել ու ոչ էլ որևէ ծպտուն,– ծառի պես տնկվել ու նայում է, թե ոնց են քշում իրենց տավարն իր դեմից: Ով է քշում, գիտե՞ս, գլուխը բաշլուղով կապած իմ հերը: Ծառ, թուփ, քար, աստծու գերի: Իմ հերը տեսնում է որ թուփ չի ու մարդ է՝ քո հորն ասում է. «Մեծ տղա ես, ինչ ես տնկվել, օգնիր, այտա... թուրքը գալիս է» – արար աշխարհի էսքան լեզվի ու էսքան բառի մեջ իմ հոր համար սո՞ւտ չկա,– բայց

քո հերը կանգնած է ու նայում է: Մուսը է: Սա վա՞խ է թե խիղճ: Ոնց է վերջացել, գիտե՞ս – տավարի մեջ իմ հերը ճանաչել է իմ հորաքրոջ՝ իր Մանիշակ քրոջ գոմեշը: Ու կանգնել թքել է իմ հերը – մեծ է թե երեխա՝ մա՞րդ էլ եղբան խեղճ լինի, թո՛ւ – «ո՞ւմ մոզին ես, այտա»: Նրա՛ մոզին է, ով տասը տարվա բանակ է գնացել եղբոր փոխարեն, կառավարչի սելին կոռի է լծվել եղբորորդու փոխարեն, չգիտեմ ում սպանած որ թուրքի համար Հոփհաննես Թումանյանից գրավ է դրվել Ղազախի թուրքերում և գրավատեղից դառնալիս է իմացել Իշխանի քրոջ ամուսին և իր եղբայր Ակոփի մահը, և որբերի ու որբեայրու հոգսը նրան կռացրել ու շալակին նստել է ու էլ չի իջնելու, քանի որ շատ հարմար է տեղավորվել... և՛ դեռ Օսեփ եղբոր որդիներին տնավորելու հոգսը և դեռ ինչե՛ր կպատահեն, և ինքն ուշ է ամուսնացել, որովհետև ինքն իր համար չէ, ուրիշների համար է, և անտեղի էլ ամուսնացել է, որովհետև նրանից ելածն ինչ էր լինելու՝ մատաղի գառ, հանդի ծառ, այգու խրտվիլակ – ծտերին թե վախեցրեց՝ վախեցրեց, թե չէ ուրիշ վախեցող չկա, երեխեքը գլխարկը թե տարան՝ տարան, թե չտարան՝ ուրեմն դեռ գլխին է: Իմ հորաքույրն, այո, ամուսնու կողմից դժբախտ կին էր. մեկին առնառուտ հախպատեցիք էին սպանել, մյուսն էստեղ կալ անելիս էր ձիու քացու տակ ընկել – բայց Իշխանն էնտեղից էր վառվում անբախտ քրոջ համար, Ավետիքն էստեղ էր քաշում որբեայրի ախպերակնոջ նրա խոտուփետի-կովուզոմի հոգսը, Ավետիքի տղաքո հերն էլ կանգնած է կողոպուտի եղ տարվա մեջ տավարի մոտ ու նայում է, թե ոնց են քշում իրենց տավարը իր դեմից: «Ո՞ւմ մոզին ես, այտա... Լավ մոզի ես, իմ արևը, որ աղջիկ ունենայի՝ կտայի քեզ... թո՛ւ» – բայց ես կայի, քո Նանարի չափ էի, իմ տատը գլխիս շալ էր փաթաթել, թևերիս տակով բերել մեջքիս կապել էր – եղ տգեղ աշնան մեջ ինձ եղ շալն էր պահում: Հերս քար էր բարձում խաչերի հին գերեզմանոցի տակ, ես կանգնած էի սելի դեմ, ձորով սիրուն գնացք էր գնում քաղաք Երևան, քաղաք Մոսկվա, քաղաք Թիֆլիս, իմ սիրասուն մայրն այդ նույն գերեզմանոցում էր, իմ անուշ մայրիկին ես երբեք չէի տեսել ու իմ լացը գալիս էր:

Իմ մերացուն բվեճ կին էր, գիշերաբուհի պես որ վայում էր՝ մի

տեղ մի արյուն էր պատահում: Այգու դռանը կանգնել էր, ասավ «հերդ ո՞ւր է»: Ցուրտ էր, գիշերը սառույց էր կապում, իմ հերն ինձ ուղարկել էր տուն, ասել էր դու գնա, եզներն ինքը տարել էր ձորն անի՝ որ գիշերը տաք ձորում լինեն: Մերացուս ասավ «ծին խրտնեց»: Ձին հանկարծ այսահար էր եղել, բակից դուրս էր պրծել ու կորել խավարի մեջ: Մերացուս ասավ. «հորդ ինչո՞ւ մենակ թողիր, հորդ սպանելու են»: Արգումանենց տղերքը խմած եկան, ճամփի վրա դեմ ընկան մերացվիս, ճանաչեցին ու ծիծաղեցին. «մինչև Արգումանովի մյուս գալուստ, մարդիդ կյանքը քեզ պարզև, դարպասեցի, բանեցրու»: Իմ մերացուն մեր հանգով, մի տեսակ չհարցնելու պես հարցրեց, թե ուղարկեցի՞ն Վանյային: Նրանք խմած էին, գնացքի սպասելիս կայարանի բուֆետում էին խմել, ասացին. «ուղարկեցինք, գնաց մինչև մյուս գալուստ»: Իմ մերացուն ասավ. «խաբեցին, Վանյան մեջներն էր»: Իմ մերացուն ասավ. «Վանյան էստեղ է գյուղում է Վանյան»: Իմ մերացուն ասավ. «հորդ սպանելու են, Վանյան գյուղում է»: Բայց իմ հերը եկա՛վ – մթան մեջ առանց ոտնաձայնի, մի հատիկ բկահագով՝ ըիր. ու մերացուս ինձ քրի ուղարկեց: «Ձիու մասին հանկարծ բան չասես»: Ոնց բան չասես, դեռ այգում էի – «էս ծին ո՞ւր է, դարպասեցի»: «Քեզ ասում են ծին ո՞ւր է»: Երևի ասել էր ուրիշի է տվել, փոխ է տվել – «ստիդ հետ գլուխդ քարի ես տվել, ո՞ւմ ես փոխ տվել»:

Մինչև ամանս կլցվեր – տղա-երեխեքը կիտվել էին, քչփչուն էին, իրար ձեռից բան էին խլում, չէի հասկանում ինչ էին անում ու վախենում էի... ոտներս բաց որբ աղջիկ – վրայիս շորը տատի փաթաթած մի շալ է... ու մեկ էլ կատուն ֆռֆռաց ու փախավ՝ վառված: Վրան նավթ էին լցրել ու կրակ տվել: Իրենք վառեցին ու դեսուդեն փախան, ու եդ սառը մութ գյուղում ես եմ ու եդ կատուն է – էսկողմ է խփվում, էնկողմ է կպչում, իրենից փախչում է, վանքի կողմ գնաց, գերեզմանոցի կողմ գնաց, գնաց կորավ ու մեկ էլ վառվելով, մարդու այլանդակ բղավոցով եկավ տվեց անցավ: Ո՞ւմ դեզի մեջ մտավ, ո՞ւր կորավ, ո՞ւր հանգավ: Խլացել եմ: Ասում եմ հանգած կլինի ու ոգու պես, ուրուի պես, չարքի պես կգա կքսվի: Կանգնած տեղս կպել եմ ու մտել եմ իմ մեջ՝ մինչև որ մի լույս դուռ բացվեց, իմ տատի դուռը բացվեց, ու դարպասեցու

բերած իմ խորթ փապերը դուրս եկավ: Ասացի լավ է, իրար հետ կգնանք տուն, բայց էդ երեխան աղբյուրին հասավ թե չէ՝ բղավեց ու գոռալով փախավ, չարքն ասես խփեց: Հատուկ որևէ բան չէր պատահել, ուղղակի վախկոտ երեխա էր, որ ուրիշ ձեն չլսի՝ տուն գոռալով էր վազել: Դեղին, աչքերը չռված, նիհար... Ասում են «էդ ինչից վախեցար, կատուն քսվեց ոտներիդ» – շունչը կտրվում ու թախտի վրա ոտները տակն է քաշում: Իմ մերացուն ասում էր «հասկանում է՝ վախենում է», բայց նա առանց հասկանալու էր վախենում: Իմ մերացուն իր հետ բերածին ուրիշ ինչպե՞ս էր պաշտ-պանելու – «հասկանում է՝ վախենում է, դու ու քու փապերը չեք հասկանում՝ չեք վախենում»: Ես ու իմ փապերը, ո՛չ, վախենալու իրավունք չունենք – մենք որք ենք, մեր վախը պաշտպանողը, ճաքած մեր շրթունքին ջուր դեմ-անողը, որք մեր գլուխը մայրական փափլիկ իր թևերին քնողը գերեզմանոցում է, մեզ թողել է սոված-ցուրտ էդ գիշերվա մեջ ու ինքը գնացել:

Իմ մերացուն պոմիդորով ձվածեղ արեց իր երեխայի համար, իսկ ես երեխա չէի՝ ինձ բարի լուր տվեց. «հերդ ձին գտնելու գնաց, հորդ սպանելու են»: «Ափաբերդ շուտ գար՝ գնար հորդ գտնելու, հորդ սպանելու են Արգունանենք»: Ափաբերս Մանաց է, հյուսնի աշկերտ է, նա ջարդված չի գա, նա գելի պես սոված չի գա, կատվի ուրում չի փաթաթվի մթան մեջ նրա ոտքերին, նա անհասկացող է – «ուղարկեմ հորդ գտնելու»: Բայց վերևն աստված կա, չէ – իր հասկացողը ճաշից զզվեց ու ետ տվեց: «Գի՛ճու»: Աստված նրա ձվածեղի մեջ որդ էր գցել, որովհետև տեսել էր, որ սոված մի որք մայում է, թե ոնց է մերացուն ջոկողությամբ դնում խորթի ու դեղնածի միջև: Ափաբերս եկավ ու թաց կավի պես ծանր՝ նստեց: Աչքերը փակվում են: «Ինչի՞ ես զռում, ախշի» – իսկ ես լաց եմ լինում էդ սառը գետնին իմ բոբիկ ոտների համար, դեղնած, վախլուկ, նիհար իմ փապերացվի համար, էդ գիշերվա մեջ քարեքար ընկած իմ չար հոր, գերեզմանոցի իմ լույս մոր համար, և՛ որ իմ փապերն էդ նույն ձվածեղն ուտում է, իմ մերացուն նրա առաջ է դրել, իմ մերացուն նրա առաջ թույն է դրել, նա միամիտ ուտում է, իսկ խեղճ են նիհարը աչքերը չռած մայում է ու նորից սրտամնա լինում, բայց թե փորում բան չկա, որ ետ տա, մի սրտիկն է մի վախլուկ աչքերը... հետո՞ որ ահի

ցուրտ էդ գիշերվա մեջ հունցած կավի պես ծանր՝ մի հաստատ ախպեր ունեմ – ինչի եմ զռում: Դրսում մահվան դողն ինձ բռնել է, բայց մի ապավեն չեմ ունեցել՝ որ գոնե ծղրտամ ու հիմա ախպերս մոտս է ու լաց եմ լինում – այ թե ինչու եմ լաց լինում:

Մեկ էլ՝ իմ մերացուն ծնկներին խփեց ու նվաղեց – «արյո՛ւն, արյո՛ւն, արյո՛ւն»: Ոչ, դարպասեցու իրենց լեզվով՝ «էրո՛ւն, էրո՛ւն, էրո՛ւն»: «Արյուն, արյուն, արյուն» ու հանգավ: Ջարկված հավքի պես լուռ բերանը բացուխուփ է անում, բայց ես լսում եմ, որ ասում է Իշխանին սպանեցին, Իշխանին սպանեցին: Էդքան անսիրտ չեմ լինի – իմ ախպերն իմ ախպերացվին վախեցրեց... թե էն խեղճին ինչո՛ւ եմ ախպերացու ասում: Իմ ախպերն իմ ախպորը վախեցրեց: Մի տարիքի էին, բայց նա կծկված մի բուռ հոգի էր, նա՝ թրջած կավ, ասաց «դե՛ր մտավ մորդ փորը», բայց նա գիշերային էդ տան մեջ հենց էդպես էլ տեսնում էր, չէ՛ – որ դե՛ր օրորեց ճրագի լեզուն... սահեց լռեց սենյակի անկյունում... մտավ դարպասեցու մեջ: Էդ թոպեին «բախկ» անեիր՝ կչորանար խեղճ երեխան, դրա համար էլ աստված կա, ու նա մայր ուներ գլխի վերև, նրա մայրն ինձ համար էր մերացու, նրա համար մայր էր, նրան պիտի պահեր, նրա վախը պիտի թաքցներ, նրա համար դեռ պիտի աղջիկ չհավաներ աղջիկ ջուկեր, նրա մազը փետելով ու գովելով պիտի հնազանդ պահեր նրան... – ինձ տատի փաթաթած մի շալն էլ բավական էր ու շատ էր, որովհետև որբի կաշին հաստ է լինում: Էդ շալով՝ կանգնած եմ:

Մին էլ Իշխանը.

– Տուր-տուր-տուր, տո՛ւր, Ասո, տո՛ւր, ես քու ծնողը, տո՛ւր:

Այո, մյուս օրն է: Մյուս օրն է կամ էդ օրերից մեկն է: Ձին գտել էր, բերել էր, կապել էր, ախպերս էլի իր աշկերտությանն էր գնացել, ախպերացուս այգում էլի վախենում է, բայց Իշխանից վախենում է գալ մոր փեշը բռնել, մերացուս էլի այգու դռանը՝ «Իշխանին սպանելու եմ – Իշխանին սպանիլ դեն», սելի դեմ եզների առաջ ես կանգնած դողացնում եմ, իմ ազրայիլ հերը քար է բարձում: Բարձում է՞: Վառվում է, վառվում – Արզումանովը նրան վառել ու թողել է – ո՞ւմ տունն է կրակ գցելու, ո՞ր խեղճի գլխին է տրաքելու, ո՞ր հպարտին է լիզեցնելու գետինը: Մին էլ ձեռի քարը թողեց ու դեռ կռացած՝

– Տուր-տուր-տուր-տուր, տո՛ւր, Ասո, ես քու ծնողը, տո՛ւր:

Երկու խաչքարի արանքով, տեսնեն, մի թվանք է դողում – չի դողում, տմբտմբում է: Արծիվը ճյուղից որ թռչի՝ ճյուղը ո՞նց կշարժվի – երկու խաչքարի արանքով հրացանն էդպես է շարժվում: Ով որ է՝ սիրտը միջից թռել է ու հրացանը ձեռից ընկնում է: Թոզի բիծու Ասքանազն է՝ մեր Վարդուհու մարդը:

– Տուր-տուր-տուր, տո՛ւր...- ու էդպես կռացած էլ գնաց իմ հերը:

– Լավ տեղ ես բռնեցրել, խփիր, Ասո, խփիր, ես քու ծնողը, խփիր:

Ասոն կանգնել է, ու հրացանը տմբտմբում է:

– Տո՛ւր, Ասո, տո՛ւր, վախիլ մի, տո՛ւր:

– Ես քո դրկողի ծնողը՝ որ քեզ վրա հույս է դրել, տո՛ւր, Ասո՛...

Թվանքի ծերից բռնեց, խաչերի արանքից քաշեց հանեց էդ խեղճին ու թվանքի կոթով, մահակի պես, տվեց վեր բերեց էդ երկու իր հասակի մարդուն ու՝ հրացանով-ոտով, հրացանով-ոտով, հրացանով-ոտով, հետն էլ՝ ուշուճցով, ուշուճցով... Էլ Իշխան չկա՞, Իշխանը էդքան պրծել է՞ և ուշուճցի կապած՝ դեպի գյուղ: Դարպասեցուն ասել էր.— Գնա դրկի՝ իրենց սատկածին գնան տեր լինեն, կսատկի, այտա, մեղք են, Վանքերն անծաղ-րածու կմնա:

Ես չեմ տեսել: Ես կանգնած եմ եզների առջև սայլի դեմ, էն խեղճն էնտեղ տնքում է՝ ոնց որ հիվանդ անասուն տնքա, ակների տակ Իշխանը քար դրած է եղել, եզները շուռումուռ են արել՝ քար չկա ակների տակ, սելը հիմա կփախչի, տակով կանի եզներին էլ, ինձ էլ իմ սև բախտի հետ, ու ես քարացել եմ եզների առջև: Եկել քաղաքը անցել էր, ձորով, է՛, ազատ ծղրտալով գնացք էր գնում քաղաք Մոսկվա, ու իմ սիրտն ասում էր, որ Արզումանովը գործ չունի Իշխանի ու էդ խեղճ Ասոյի հետ, ու իմ սիրտն ասում էր՝ երանի՛ տարած լիներ Արզումանովն ինձ իր բարի կնոջ մոտ քաղաք Մասկվա, չլինեի՛, չլինեի էսպես տնկված սելի դեմ: Հետո, երբ ունեի իմ տունուտեղը և իմ մերացուն տեսնում էր, որ հույս ու աչք չունեմ իրենց գյոռած ոսկու վրա, իմ մերացուն ինձ ասավ: Իմ հերը դեսուդեն է խփվել, դեսուդեն է խփվել ու քնել է: Իմ մերացուն ասում է.

– Աչքը մի թույլ վայր է կայրեց:

Ասում է.

– Ասավ «թվանք բռնող են գտել – մի ձեռով շալվարն է բռնում, մի ձեռով...» ու մի թույլ հանգավ:

Ո՛հ, էդ անցնելիս Ասքանազի Ոսկի մորն էր ասել, մի բարի, մի խեղճ կնիկ էր, մեկ էլ նա էր տեսնում ուռած ոտներով իմ որբու-թյունը, բայց նրա ձեռին ի՞նչ կար, աստծու օրը սրանից-նրանից հաց էր փոխ առնում, մեկ-մեկ տալիս էին, շատ ժամանակ էլ չէին տալիս, որովհետև փոխ էր ուզում, բայց դա մուրացկանություն էր կամ ո՞վ կուտեր նրանց թխած հացը, – անցնելիս իմ հերն ասել էր դեպի Թոզի բիծու գոմ. «Խաչերի գերեզմանոցում է, գնացեք ձեր թվանք-բռնողին բերեք, այտա, մի ձեռով թվանք է բռնում, մի ձեռով շալվարը»: Իմ մերացուն ասում է գլուխը մի թույլ մութա-քային դրեց, մի թույլ հանգավ-չհանգավ ու վեր թռավ օձի կծածի պես.

– Պա՛հ, ճգնավորի էրը:

Իմ մերացուն դուրս է թռչում իմ տատի մոտ.

– Նանի ջան, ասավ, ճգնավորի էրը, վայր նանի ջան, ճգնավորի էրը:

Ճգնավորի էրում ինձանից ու իմ ախպորից շատ առաջ կոտորած է եղել ու ժողովուրդը վախենում է էդ մասին խոսի, ով էդ մասին խոսել է՝ սպանել են, ով խոսում է՝ մի դժբախտությունից, մի պատահարից, մի վատ բանից լինում է նրան: Իմ տատն իմ մերացվին ասում է.

– Հրացանը չպահես, թշնամուս գտել է, չմոլորեցնես Իշխա-նիս:

Ոնց որ պատկերը տեսնես՝ իմ հերն աչքը մի թույլ կայրել ու պատկերի պես տեսել է – քարի գլխին նստած հախպատցին ականջ է դնում թե տրա՛ք, երբ է տրաքելու Իշխանի կյանքը Հախպատից Ակների վրայով, Վանքեր ու Մանաց-ձոր լուրջան մեջ: Թոզու Ասքանազի ձեռը թվանք է դրել, դրկել, ինքը Հախպա-տից իջել է ճգնավորի էրի մոտ քարի գլուխ, նստած՝ կրակոցի է սպասում: Տգե՛ղ աշուն է: Ծառերը մերկ են, սև ագռավ է թռչում, սարերը ձնել են, ձորերը լուռ են – Վանքեր ընկույզ կոտրես ատամով՝ Հախպատ կլսվի:

Իմ տատն ինձ պատմեց: Երբ եղբորն անցել էին ու որբի իմ գլխին եղբոր տեղակությունից նոր փորձանք չէր գա, իմ մազը սանրելով ու հյուսելով ու լացելով իմ տատն ինձ պատմեց: Իմ պապը տիրացու էր եղել, իմ տատը տիրացվի կին էր, տանը սուրբ գիրք ուներ: Աղջկա՝ իմ հորաքույր Մանիշակի Յախպատ որբերիանալուց ու տիրացվի մահից հետո իմ տատը սևավորվել ու մտել էր տուն, լուռ լսում էր թե իր մահը երբ է գալու, բայց երկար ապրեց, ու էս լույս աշխարհի ամբողջ անցուդարձը նա գիտեր – ով է ուն զրկում, ով ուն կնոջը հափշտակեց, ով որտեղ է դարան կացել, ուն ապրանքն է մորթվելու, եղ ինչ անհայտությունից ուն վրա է գնդակ թռչելու: Յախպատի մեր փեսան՝ իմ հորաքույր Մանիշակի ամուսինը... անունը, պատմել են, չեն հիշում, էս՝ իմ ախպորից ու ինձանից ու մերացու ունենալուց առաջ է եղել, իմ լույս մոր գալուց էլ առաջ... Յամագասպի անունը ճիշտ են հիշում, ամբողջ Վանքերը, հետո՝ Ակները Մեծ քարի գլխին սև ցելերով վազում ու գոռում էր դեպի Յախպատ.

– Յամագա՛սպ... Յամագա՛սպ... Յամգո՛... Յամագա՛սպ... Յամա՛գ...

Ես կանգնած էի սելի դեմ եզների առջև: Ձեռիս երեխայի մի ճիպոտ էր: Անիվների տակ քար չկար դրած, Իշխանի բարձած սելը հուպ էր տալիս եզների գլուխը դեպի ծորը, եզները չովել ու մնացել էին: Ասում էի Իշխանն ինձ կսպանի: Ասում էի իջնեն քաղաք, գնամ հարցնելով-հարցնելով գտնեն ախպորս աշկերտության տեղը, իրար ձեռից բռնենք ու գնանք կորչենք էս Իշխանից, էս Վանքերից, էս մերացվից: Էն խեղճն էնտեղ տնքում էր, մեկ էլ տեսնեն ուզում է վեր կենալ – գարնան նիհար անասունի պես քամակը բարձրացնում է, բայց չի կանգնում, նորից ընկնում է: Վերջը՝ նստեց: Նստեց ու նայում է: Նայում է, նայում է... ու չի տեսնում, ասում է «բա՛», ինքը իրեն ասում է «բա՛»: Յետո ինձ տեսավ.

– Աղջիկ ջա՞ն...

Յետո լաց եղավ երեխայի պես հեկեկաց:

– Տեսա՞ր ինչ արավ ինձ քու հերը:

Ի՞նչ արավ, ուրիշ ի՞նչ պիտի աներ:

– Ոչ ամոթ ունի, ոչ վախ ու լաց է լինում և ուզում է շարժվի,

բայց ցավում է, ու լաց է լինում:

Ասավ ակների տակ քար դիր, դրեցի, բայց ինչ էր լինելու քո Նանարի դրած քարը: Նստած՝ երեխայի պես սողալով-սողալով՝ նստասոթ-նստասոթ ինքն եկավ քար դնելու ակների տակ: Ու տգեղ լաց է լինում, երեխայի պես լաց է լինում: Ու դեռ պիտի եզներն արծակի՝, եզների դնչի տակ նստած դեռ պիտի կապերը քանդելու վրա չարչարվի ու չկարողանա թուլացնել Իշխանի ձգած կապերը ու լաց լինի, եզը դեռ պիտի նրա ոտը տրորի, ու նա պիտի տնքա ու կլանչի, — դրա համար էլ ասում են, որ խիղճը գազանի մեջ է գեղեցիկ, և փալաս մարդու խիղճը փսլնքոտ է:

Տրաքոցի պես ամբողջ Վանքերը դուրս թափվեց ու եկավ սև ցելերից ինչպես միանգամից ագռավի երան բարձրանա: «Համազանս, Համազանս, Համազանս»: Ձիու ականջը մտած՝ Իշխանը եկավ կտրեց անցավ, նայեց չտեսավ ու անցավ ձիուն ծեծելով-ծեծելով: Մահը կույր է լինում, տեսնում է միայն իր կնքածին կույր քարի պես գլորվում է, սրա գլխով թռչում ու նրան է խփում: Իշխանը միայն ճգնավորի էրն էր տեսնում, էրի մոտ քարի գլխին՝ Համազին:

— Համազանս... Համազանս... Համզոյին ասեք փախչի՛...
Համազ...

Խրտնած նախրի պես ժողովուրդն էդ ցելերով վազում է: Ժողովուրդը հոգնել է գողությունից, դավաճանությունից, կոտորածից — «Համազանս»: Համազասպն էլ է հոգնել, ուզում է Իշխանի հաշիվը փակի ու սուսուփուս ապրի: Ակներից սրանց ձենն առել, ձեն են տալիս դեպի Հախապատ.

— Համզոյին ասեք փախչի՛... Համազանս... Համազանս...

Ես էլ են ուզում գնամ, կանչեն, վազեն... Թե ճգնավորի էրում ինձ ինչ են տալու, իմ որբիս ինչ է հասնելու ճգնավորի էրում... Բայց էդ խեղճն էնտեղ չարչարվում ու լաց է լինում, եզների դնչի տակ դողում ու լաց է լինում... Իսկ Իշխանը նրան չտեսավ էլ, նայեց, չտեսավ, կտրեց գնաց: Ժողովուրդը՝ նրա ետևից: «Համազասպին ասեք... Համազին...»: Համազին ասված է: Նրան և իր հերն է ասել երազում, և դրանից էլ շատ առաջ ինքն է իրեն ասել, որ Իշխանը մի օր գալու է: Նրանք երկուսն էլ երկաթգծի շինարարությունում աշխատել էին, հետո, միասին էին եղել թուրքի

ճակատում, հետո, Քոչաքար էին միասին եղել... ու էդքան ժամանակ իրարու ականջ էին դրել: Իմ հերը հասկացել էր նրան նա էլ իմ հորն էր ճանաչել: Ակներից դեմն ու Յախպատից դեսը բլուրներից ժողովուրդը կանգ է առնում՝ ոնց որ ջրի բերանը կտրես – ճգնավորի մոտ քարի գլխից Յամագասպը տալիս սպանում է ձին իմ հոր տակ ու թվանքը պահած գոռում է. «Իշխան, չեմ խնայելու, մոտ չգաս»: Իմ հերն, ասում է, լուռ քարի պես ձորն ընկավ ու ինչպես երազախառն լսես մահվան ու գիշերաբուլի թրթփոցը՝ տվեց ճգնավորի գլխին դուրս եկավ: Յամագասպն, ասում է, բառաչեց ու փախավ լանջնիվեր-լանջնիվեր ընկնելով-եկնելով:

Յամագասպն իրեն տալիս է դեպի Յախպատ: Վանքի դուռը տերտերը ներսից փակում է: Վանքի դռան գլխին իմ հոր գնդակի տեղը կա: Տերտերը ներսից ասում է. «Յովհաննես Թումանյանը քեզ Դսեղ թե փրկեց՝ փրկեց»: Իմ հերը շուռ է գալիս ու մի գնդակ էլ դեպի ջաղաց-պանենց տուն է բաց թողնում – Յամագի ախպերը տապ է անում, բայց ախպերը անպարտ էր, որովհետև ընտանիքի ամբողջ խառնակչությունը աստված եթե տալիս է եղբայրներից մեկին՝ մյուսին անարատ գառ է թողնում: Ես բաներն իմ տատը լավ գիտեմ. տիրացուի կին էր եղել, տանը սուրբ գիրք ուներ: Իմ տատն իմ մերացվին ասել էր. «ճգնավորի էրը – Իշխանս թշնամուս գտել է, չմոլորեցնես որդուս»:

Իմ հորաքույր Մանիշակը Յախպատ հարս է եղել, առաջնեկը կողքին քնած տասնվեց-տասնյոթ տարեկան աղջիկ-հարս է եղել: Անունը չիիշեցի – միտքը միամիտ, ոտը թեթև, օձիքը բաց՝ առավուտի հետ ամուսինն իջել է ջաղացածորի լանջերը ընկույզ թափ-տալու: Վանքերն ու Յախպատը կակալ են ասում, առավուտի հետ իջել է կակալ թափ-տալու, իսկ հարսը հետո է գալու երեխան գրկին. երեխան խաղալու է հավաքած կակալի մեջ, իրենք հավաքելու են: Յարսը գա ինչ տեսնի – ծառի տակ արնաթաթախ մեռած: Ամուսնու կողմից դժբախտ կին էր իմ հորաքույր Մանիշակը, էստեղի ամուսնուն էլ՝ քո պապի Ակոփ ախպորը ձին էր սպանել էն հի՛ն ուրախության մեջ սեպտեմբեր ամսի զրնգան կալում: Ամբողջ աշխարհն ուրախություն – մերը սևուսուզ է:

Ինչ է եղել: Բարձրացել է ծառին, ծառի վրա է, հիմա շղա-հարելու է, չոր կակալը գետնին շխկշխկալու է: Ձորում նախշուն,

խշշան աշուն է: Ինքն, ասում է, մազը թեթև, կապուտաշյա տղա էր, բերանի խոսքը՝ կատակ, ու վախլուկ: Խոսքում թիծաղոտ բուլորը վախլուկ են, վախենում են լուրջ կամ տխուր կամ ծանր երևալուց, վախենում են դուր չգան ու կատակում են: Ծառը շղահարելու է, մեկ էլ ինչ տեսնի – կազակները դեմի լանջին քարից քար, թփից թուփ ճգնավորի էրը կալմեջ են առնում: Ձորի ճամփին ջաղացի մոտ ֆուրգոն կա՝ կողքին սվին բռնած ռուս կազակ, քարայրից ներքև կածանին կանգնած են ջաղացպանն ու իր տղա Չամազասպը, իսկ կազակների բանակը թփից թուփ, քարից քար ամբողջ լանջով մեկ շրջապատում է ճգնավորի էրը: Է՛, էնտեղ հին գրքեր գտան, էնտեղ ինչեր էին եղել ու ինչեր եղան: Կազակն իրա Ռուսաստան մատած ի՞նչ գիտի ճգնավորի էրն ինչ է – ջաղացպանն ու Չամազասպը բերել տեղը ցույց են տվել, իրենք մի կողմ են կացել ու կածանից նայում են, թե կազակը ոնց է կոտորելու կարմիր տղերքին: Տղերքը կրակում են թե չեն կրակում, բայց օֆիցերն իր ահից ռումբ է ներս գցում: Գուցե իր ահից, գուցե չարությունից՝ որպեսզի հանկարծ գերի չվերցնի, ռումբ է ներս գցում: Մի հատ էլ է գցում: Մի քիչ սպասում՝ մի հատ էլ է գցում: Չետո ներս են մտնում, մոմը գտնում ու մոմի լույսով՝ ով տնքում է, ով տապ է արել, ռումբի գազից ով խեղդվել է, ով արյուն է տալիս՝ բոլորին կոտորում են: Չետո կարգադրում է, ու զինվորները քարշ են տալիս նրանց ֆուրգոն, տանում-գնում: Տարան-գնացին, ու հիմա լուռ ձորն է, կարծես երազում եղած լինի: Ջաղացպանն ու Չամազասպը շուռ գան ինչ տեսնեն – ծառի վրա մեր շեկլոն ահից չորացել նայում է: Գալիս խաբում իջեցնում են ծառից, հետն ինչ են խոսում ինչ չեն խոսում ու քարով գլխին տալիս են: Վերջացավ: Էդ նախշուն ջաղացա-ծորն է ու ընկուզենու տակ արմաթաթախ մեռած ամուսինը:

«Էդ ո՞վ ես, ախչի, ծառից էդ ո՞վ է ընկել» – ձորից, ջաղացի դռնից Չամազասպն է հարցնում, իբր ինքը չգիտի ում է սպանել և ով է պապանձվելու երեխան գրկին: «Էս տղեն թե էս ծառին է բարձրացել՝ թափ-տված կակա՞լն ուր է, թե էս ծառին չի բարձրացել՝ ինչո՞ւ է սրա տակ ընկած» – էս՝ Իշխանն է հարցնում իրեն: Ինքը իրեն հարցնում ու նայում է ձորի ջաղացին, ճգնավորին, ձորի ճանապարհին՝ ուր կանգնած է եղել կազակների ֆուրգոնը:

Իմ տատն իմ մերացվին ասել էր.

– Ոչ մի Արզումանով, ոչ մի Ասո – Համազասպը հասկացել է, որ ջաղացպանին Իշխանն է սպանել, գնա թվանքը հանիր:

– Բա որ Ռիցոնց Արշակին Համազասպը թուրքերում սպանել տվեց... բա Ռիցոնց Արշակը չէր ջաղացպանին սպանել,– էս՝ իմ մերացուն էր մոլորվել:

– Էդ՝ խի՞, ջաղացպանն ու իր Համազասպը Ռիցոնց ո՞ւմ էին սպանել, որ Ռիցոնք ջաղացպան սպանեին: Իշխանը: Նրանք Իշխանին – Իշխանը նրանց:

Մի բեռ հացի, թե՞ տակի ձիու, թե՞ որ հայի կոտորածի տարի էր՝ Ռիցոնց Արշակին Բորչավի թուրքերն են սպանել, Համազասպն անմասն է Արշակի սպանությանը, Իշխանին մոլորեցնելու համար է Համազասպն իրեն մեջ-խառնում: Մոլորվողը գտիր, հաղպատեցի՛, մարդի ոչխար կա, բայց մարդոջ ջուկիր:

Իմ հերն էդ Հախպատ առնաուտ գյուղում շուռ է գալիս ու մի հատ՝ ջաղացպանի տան վրա – Համազի ախպերը մտնում է թախտի տակ: Վախլուկ, փուխը՛ր, ճագարի սրտի նման սիրտը գցում է... Իշխանից էլ է վախենում, ախպորից էլ է վախենում... թախտի տակից դուրս չի գալիս... ասում են, համոզում են, քաշում են՝ չորացել է, դուրս չի գալիս, վախենում է հանեն սպանեն: Իմ տատը նրա բարակ սրտի համար էլ ջուկ էր լաց լինում: Իմ տատը իմ մազը հյուսում ու երգում ու լաց էր լինում էն խեղճ տղայի համար՝ որ մեռնելու արժանի ոչինչ չէր արել, նրա մեղքը մենակ էն էր եղել, որ պատահմամբ ծառի վրա էր եղել ու ծառի վրայից տեսել էր, թե ինչ արարքի տակ մտան ջաղացպանն ու իր Համզոն... Ա՛ որ էն մշեցին, էն թիֆլիսեցի, էն դարաբաղցի ու ամբողջ հայաստանցի էն տղերքն անտեր թափած էին եղել միլիցատան առջև ու վրաները լացող չէին ունեցել ու թաղող չէին ունեցել, էդ պապանձված ժողովրդի մեջ անտեր թափված էին եղել – նրանց վրա հիմա իմ տատն էր երգով լաց լինում... Ա՛ որ էն խեղճ Համազը բողկ էր՝ կերել էր ու հիմա ետ էր տալիս, Իշխանի առջև փախած՝ թոքերը ետ էր տալիս, ետ էր տալիս, ու Չաթին-դաղ քարոտ սարում նրա համար մի քար չկար՝ որ ետևն անցներ, ու գետինը չէր պատռվում առնում նրան իր մեջ – աչքերը պինդ փակեր, ականջները փակեր՝ չլսեր Իշխանի

թրթփոցը... և՛ որ Իշխանի ձին երեք օր ու գիշեր արյուն էր տվել, տնքացել ու ծկլթացել չախկալների ու կատուների մեջ, ու Իշխանի վախից ականերեցիք չէին սպանել-ազատել ձիուն ծանր հոգեվարքից... և՛ որ Յամազի մերը վիզը թեքած իմ հոր առաջն էր գնացել՝ «Իշխան ջան, էս երեք օրը Յամազը քոնն էր, հիմա երեխիս չե՞ս տալիս վրան լաց լինեն, երեխաս բա հիմա՞ էլ չի իմը», ու մոր պես ծառս էր եղել իմ հոր երեսն ի վեր – արնախոն՝... և՛ որ Յամազի վերջին թառանջն էն էր եղել, թե «օ՛Ֆ, այ տղա, երկիրը թեթևացավ»... և՛ որ մեր եզները գերեզմանոցի մոտ լծվելու էին սպասել մի օր, երկու օր, երեք օր, հետո Քոշաքարա բերած մեր եզը մեր հին եզանը համոզել էր, թե սրանց հետ զործ չունես, արի քեզ տանեն մի լավ տեղ, և քաշել, տարել և սարերով ու ձորերով գնացել էին նրա ազատ Քոշաքար – ասում է, տաք ձորում նստել էին, խաղաղ որոճում էին, ասում է, որ տեսավ՝ գլուխը թեքեց ու հանգիստ նայեց: Էս բոլորի վրա ու իմ որբ գլխի վրա իմ տատը լաց էր լինում ու երգով պատմում: Եվ ինչպես սուրբ գրքից կարդաս՝ «որդիս թշմամուս գտել է, չմոլորեցնեն որդուս»:

Վանքի պատին իմ հոր գնդակը մեխվելու հետ տերտերը ներսից ասում է. «Յովհաննես Թումանյանը քեզ թե փրկեց՝ փրկեց»: Տո ես քո սև գլուխը թաղեմ, խի՞ – Յովհաննես Թումանյանը էնտեղ բուսած մշտական ծա՞ռ է, խաչքա՞ր է, որ ձեր պարապ սրտով մեկ մատնություն ու շնություն ու դավաճանություն անեք ու թվանքն աչքներիդ կալնի թե չէ՝ փախչեք մտնեք ետևը: Յովհաննես Թումանյանը վա՞նք է: Յովհաննես Թումանյանը բանաստեղծ է, ինքն ու Իշխանը նույն Չոբանենց թռռներն են, Չոբանենք Իշխանի ու Յովհաննեսի պապոնք են, Չոբանենց տղերքը Իշխանի քեռիները-քեռու տղաներն են, Յովհաննես Թումանյանը իր հայոց բարձր հասակով կանգնելու է Իշխանի ճամփին – «լավ, Իշխան, ինչ եղել է՝ եղել է»: Ձեր վատերի ցավից Յովհաննես Թումանյանը կուչ է եկել, մի բուռ կաշիուսկոր դարձած ռուսաստաններում հոգին տալիս է նրանց բարակ աղյալի տակ, ռուսներն, ասում է, վերմակ չունեն, նրանց վերմակն, ասում է, աղյալն ու բանակային շինելն է:

Չարութարու ցավերից Թումանյանը ռուսաստաններում մեռ-

նում է, բայց քոնոնք էստեղ կան, քոնոնք՝ քո պապ ու իմ պատրոն Ավետիքը, նրա ախպեր Եսային, ախպեր Զարությունը, Ակոփին ձին է քացի տվել, Օսեփը հանդում մրսել եկել մեռել է, Եսայուն ջուրը տարավ, Ավետիքին՝ ծերությունը, ծերոնք մի հերոսական, մի կարմիր, մի շրխկան մահ չեն ունեցել... ու սրանց բոլորի գլխին՝ իրենց Օհանես հերը՝ հարյուր չգիտեմ քանի տարեկան: Ծառերի պես կան, ոտի վրա փտում են: Աշխարհի ոչ չարն են հասկանում, ոչ բարին – ծառի, թփի, ինչ ասեն, լծկանի, ի՞նչ ասեն, խոտի պես կան, չարութարու ցավը իրենցը չի, ում լուծն էլ լինի՝ լծկանն իրենք են, այո, ով հացվոր՝ իրենք հաց, ով լծող՝ իրենք լծկան, ով կացնավոր՝ իրենք ծառ:

Չոբանենց տղերքը կրակում ու շվթացնում են՝ խրտնած գազանի նման սա իրեն տալիս է դեպի ծերոնց ձորը: Դարպասից էլ իմ մերացվի ախպերներն են կրակում: Լանջից լանջ շվթացնում ու բղավում են – սա իրեն տալիս է դեպի ծեր ծնակը: Դսեղի տերտերն ասել է՝ «քեզ Քոշաքարա ծնակը գցիր, անտառ տեղ է՝ կամ կփրկվես, կամ գելը կուտի»:

«Անտառ տեղ է, Քոշաքարը քեզ թե փրկեց՝ փրկեց», իսկ թե ծնակն ու ծառը չփրկեցին՝ Ավետիքի ոչխարը կփրկի: Ոչ թե Ավետիքը շատ ոչխար ունի՝ կմտնես մեջը կփրկվես, այլ հենց Ավետիքենք են ոչխար – քեզ տուր Ավետիքի ոչխարին: Որբերը փեշերին փաթաթված՝ իմ հորաքույր Մանիշակը դուրս կգա ախպոր դեմ. «ի՞նչ որ եղել է՝ եղել է, Իշխան ջան, ես մոռացել եմ, դու էլ մոռանալու տուր»: Եվ վիզը ծռած քո պապ Ավետիքը դուրս կգա իմ հոր առջև և բերանում խոսելու- խնդրելու լեզու չի ունենա, քանի որ մեղվից ու ծառից ու ուրագից ու եզնից նա մարդկային ի՞նչ լեզու էր սովորած լինելու: Եվ դեռ քո պապ Եսային: Եվ դեռ քո պապ Զարությունը: Եվ դեռ սրանց հեր Օհանեսը՝ կույր-կույր, կույր-կույր, ձեռնափետով դուրս կգա Իշխանի առջև, «էդ ի՞նչ է լինում, Ավետիք, լավ չեմ տեսնում»: Ու դեռ՝ տնկած թփի պես քո հերը – ոչխարի մի հոտ, – տղամարդ ես՝ սրանց մեջ թվանք բանեցրու:

Ինչո՞ւ, խի՞, ինչի՞ համար... Էսքան ներե՛լ, ներե՛լ, մոռանա՛լ – ինչի՞ համար: Էսքան չարություն ու էսքան ներել, ներել, մոռանալ, ներել, ներել ու էսքան չարություն: Մեղավորն ո՞վ է – դո՛ւ,

զավակս, իմ հույսս, իմ տառապանքս, իմ տանջանքս, մեղավորը դու ես:

«Հա քու՛...» – իմ հերն անտառը բռնում է՝ որ սա իրեն անտառին չտա ու անտառով-անտառով սրա հետ բարձրանում է: Սա էլ՝ դեմի բաց լանջով-լանջով, գետնի վեր... Դարպասի այգիներից հետո չէ՞ ծորը նեղանում է: Չորի նեղանալու հետ իմ հերն ու սա որ մոտենում են՝ էդտեղ այգիների գլխով իմ հերը շվթացնում ու կրակում է Ջույգ աղբյուրի մոտից – սրան ետ է տալիս: Իմ հերն ուզում է սրան քշել, բերել կոխել ճգնավորի էրը, բայց Փլքերի գլխից Չոբանենց խոզարածը տալիս սպանում է: Տալիս կծկում է Դարպասի ջաղացների մոտ: Իմ հերն, ասում են, գնդակահարելու միտք չի ունեցել: Ասում են իմ հերը նրան էնքան էր քշելու, մինչև տրաքեր: Ամասումը որ թունավորվում է, օձը մարդու որ կծում է՝ էնքան են վազեցնում, որ հոգին դուրս է գալիս, բայց քրտինքի հետ թույնն էլ է դուրս գալիս, ու մարդն ազա՛տ, թեթև, կարծես երազում թռչելիս լինի... – բայց մեր քեռոնց խոզարածը Փլքերի գլխից տալիս կծկում է ջաղացների մոտ: Չոբանենց կապուտաչյա տղերքը ծիծաղում ու իմ հորն ասում են. «դե մեղք էլ էր, ահը սրտում ինչքա՞ն էիր ապրեցնելու»:

Էս է:

Ու հետո՛ – որ իմ հերը կռանում, թումբ է դառնում... թումբ, քար, կոճղ, չափար է դառնում Արզումանենց Ռուբենի ոտի տակ ու ասում. «ոտդ տուր ու թռիր»: Իսկ Ռուբենը ծանր տղամարդ էր, չէ՛, կերած-խմած նրա մարմինը ձին գոռով էր տանում, նա ի՛նչ թռչող էր, բայց քո պապը կռացել, իրենից քար է շինել նրա համար՝ որպեսզի նա դնի մի ոտն էլ, երկու ոտն էլ ու թամբից բռնած դեռ չարչարվի, չարչարվի քո պապի վրա ու նստի ձիուն, քանի որ Իշխանի ծնկով ու ձեռքով չի կարողանում հեծնել: Էս դու ես ինձ պատմել: Դու էս Իշխանին ես տեսել: Ռուբենի բեռն, այո, ծանր է... զավակս, զավակս... բայց դա իմ հերն է: Իմ հերն, այո, կկռանար, նրա ոտի տակ քար կդառնար ու կասեր. «տո՛ւր, տո՛ւր, տո՛ւր... տուր, այտա, ոտդ տուր ու թռիր»: Կյանք է, զավակս: Կյանք է, ես իմ հորը չեմ պաշտպանում, ես նրանից ոչ մի օգուտ

չեն տեսել, բանտում իմ բոբիկության վրա լաց լինելուց հետո էլ
նա կոշիկ չառավ, նրա օգուտը ինձ՝ քո զրնգուն ու քինոտ ար-
յունն էր լինելու – չեղավ, էդ էլ չեղավ... բայց ես ասում եմ. իսկ
լավ է, որ քոնոնք՝ քո էստեղիկները ոչ կռանում են, ոչ բարձրա-
նում, ոչ էլ ապրում – քնա՛ծ, բարի՛, ալարկո՛տ կան, թե կտրեցիր՝
կտրեցիր, թե չկտրեցիր՝ ուրեմն դեռ ոտի վրա է, գլխարկը թե տա-
րար՝ տարար, թե չտարար՝ ուրեմն դեռ գլխին է:

1975